

В.П. Сасенко
(м. Одеса, Україна)

УЧЕНИЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО РІВНЯ

«Редкостным по глубине и широте исследований Натальи Кузякиной интерес к театру. И все это было лишь частью разносторонних научных интересов, включавших и голодоморы в Украине, и украинский театр на Соловках, и эстонский театр... Остались неизданными две уже подготовленные к печати монографии – о Лесе Украинке и о Миколе Кулише: некому издать... Остались рукописи... Увы, не хотелось повторять затасканное выражение, но другого не скажешь: за державу обидно! Ведь такого уровня ученый, такой силы духовный потенциал, как Наталья Кузякина, должен был стать гордостью и заботой именно нашей державы. Не пригодилась...»

Долг живых – вернуть в Украину ее труды, издать их, дать им возможность работать на день сегодняшний и завтрашний».

/Б.Ф. Дерев'янку/.

Наукова зрілість прийшла до Наталі Кузякіної дуже рано. І не тому тільки, що у 18 років закінчила екстерном з відзнакою Київський університет, а у 23 завідувала кафедрою. Хоч і не в столичному вузі, на працю в якому могла розраховувати за своїм талантом і походженням (корінна киянка, батьки якої задовго до її народження переїхали з Курщини), але наділеної хистом повної самовіддачі людини, сповненої творчою енергією і ладної віддавати її іншим без розрахунку й економії натхнення. Зовнішня неприступність і критична непоступливість, які справляли враження при першому знайомстві з новою викладачкою, що з'явилася в аудиторіях Одеського державного (тепер – національного) університету ім. І.І. Мечникова, не лякала тих студентів, які її ближче знали ще з Ізмаїльського педінституту, цінуючи за лекторську майстерність, широту і глибину знань, за вміння тверезо мислити й оцінювати особливості українського культурного розвитку без спрощень й утилітарних підходів, без вульгарно-соціологічних інкрустацій, щедро розсипаних у кон-

довому радянському літературознавстві. Вона в ту пору любила повторювати думку, що ген поезії, як і ген математичних осянь, пробуджується рано. І наводила приклади Михайла Лермонтова й Олександра Пушкіна, вже тоді добре усвідомлюючи, що сприйняття класики вдумливим читачем, а тим більше інтерпретатором, залежить од вікових дистанцій, від зміни поглядів, які даються досвідом і поглибленням знань.

Вже тоді Наталя Кузякіна, за всієї різкості суджень, вражала своєю жіночністю, що, здається, випадала з чоловічого складу її розуму, завдяки якому не сприймала на віру усталені форми аналізу тексту і цілих явищ культурного життя. Через те дослідниця не тільки ретельно добирала і прискіпливо вивчала факти, що розкривали невидимий бік їхньої сутності і вписаності у літературний процес, але сформувала характер своєї творчої діяльності, наближений до природознавчих наук. І це був характер систематика, який за фрагментом чи розрізненим фактом бачив логіку розвитку явища в усій його повноті і єдності різноманітностей, у діалектиці руху чи гальмування. Саме ця здатність до пошуку закономірностей в осмисленні фактажу і правди документу як підґрунтя аналітичних дій по вивченню текстової тканини зразків драматургії ХХ ст. й визначала високий тонус системних студій Н.Б. Кузякіної, присвячених геніальному драматургові Миколі Кулішеві, унікально обдарованому режисерові Лесю Курбасу, як і важливим аспектам україністики першої третини ХХ в., 30-50 рр. та знаковим постатям літератури пізніших десятиліть і інших культурно-історичних епох (як, наприклад, раннього модернізму).

Як людина широких інтелектуальних можливостей і вмінь, здатна до наполегливої праці, дослідниця у коло своєї наукової обсервації включила широкий спектр новаторських проблем з україністики, русистики, компаративістики, ніколи не залишаючись на рівні досягнутого чи то нею самою, чи то сучасних їй досліджень. Їй був притаманний тверезий погляд на долю української літератури в стані соцреалістичної заблокованості, зумовленої видимістю автономних національних прав, у стані меншовартісного існування. Щоправда, як етнічна росіянка, людина російської культури, вона знала ціну таким рисам української ментальності, як покірність долі, принцип «моя хата скраю», занадто висока мовна лабільність, несемиіння шанувати власні пріоритети, але вміння жити за чужими правилами, що багато в чому зумовили національну інертність у частини інтелігенції, в часи відлиги зокрема.

Через те вона як філолог (і мистецтвознавець, передусім театрознавець) високої наукової кваліфікації у величезному за обсягом корпусі мистецьких явищ і письменницьких імен та діячів з царини театру відшукувала лицарів духу, вірних своєму покликанню, не здатних мімікрувати під тиском обставин чи заради престижного місця у суспільній ієрархії. Через те не сповільнювався науковий інтерес дослідниці до творчості Миколи Куліша і модерного театру Леся Курбаса, до п'єс Володимира Винниченка і його мистецької лабораторії.

Уже в перших трьох книгах – двочастинних «Нарисах української радянської драматургії» (ч. I, 1958 р.; ч. II, 1963 р.) та монографічного дослідження «Драматург Микола Куліш» (1962 р.), – чітко визначилася домінанта наукового пошуку: творчість Миколи Куліша як вершинного явища української драматургії ХХ ст. І ця любов до письменника залишилася на все життя. І зростав дослідницький інтерес до митця не тільки за рахунок відкриття нових фактів його біографії та еволюційного розвитку естетичних надбань, не лишень унаслідок вивчення архівів КДБ, на сторінках яких закарбувався профіль Миколи Куліша як мудреця і філософа, незламної людини, що добре розумілася на тому, в якому становищі опинилася українська культура і доля України за радянських часів – епохи тоталітарного наступу на право незалежності і самоідентифікації цілого народу. Через те епіцентром українознавчих студій Наталі Кузякіної був передусім ґрунтовний і різнобічний аналіз кожної з одинадцяти п'єс видатного драматурга, їх постикальних особливостей, що сформували якісний стрибок від традиції до новаторства. І він не обмежувався контекстом лише національної літератури, але визначав інноваційних рух світової культури, в яку органічно вписувалася українська література. У короткий відрізок кущих свобод за часу хрущовської відлиги Наталя Кузякіна не тільки встигла опанувати матеріали з Херсонського обласного архіву, зібрати свідчення Чаплінського й Олешківського середовища письменника (його однолітків, друзів дитинства і ранньої юності, в тім числі і побратима Івана Дніпровського, що знав багато про Куліша, його задуми, особливості душевної і духовної організації, навіть про потаємну любов одеського періоду життя), але й вивершити літературо-мистецтвознавчу діалогію «Драматург Микола Куліш» і «П'єси Миколи Куліша: літературна і сценічна історія». Остання монографія готувалася як докторська дисертація, та наступило різке суспільне похолодання – і дослідниці довелося пригальмувати вихід книги на один рік, щоб встигнути захистити

дисертацію на іншу тему – «Драматург і театральний критик Іван Кочерга». В Україні захист навіть на таку нейтральну тему відбутися не міг, бо Н.Кузякіна, як і Михайлина Коцюбинська, Іван Дзюба, Іван Світличний, як і митці-шістдесятники, знаходилася в зоні переслідування і негласного контролю, що закінчувався безробіттям. Але енергійна праця не припинялася ні на хвилину. Інтенсивність її була шокуючою для метрів радянського літературознавства: у проміжку виходу двох книг («Драматург Іван Кочерга. Життя. П'єси. Вистави» і «П'єси Миколи Куліша»), а це були 1968 і 1970 р., у Москві 1969 захистила докторську дисертацію, одним із опонентів якої був академік М.П.Бажан.

Та цим успішне кулішезнавче студіювання не закінчилося. Це був лише перший етап в осягненні теми всього життя. Другий етап збігся з третім у ХХ ст. відродженням української культури – у 80-х – 90-х рр. Саме тоді з'явилася з-під її пера злива публікацій, що характеризувала різні сторони короткого, але питомого життя Миколи Куліша у мистецтві Слова й українського театру європейського рівня. Недарма Куліша називали українським Шекспіром. І хоч Наталя Кузякіна не любила таких порівнянь, згідно з якими одного письменника пояснювали через іншого, але внутрішня переконаність, що так воно і є, спрямовувала наукову енергію в нове русло дослідження невідомих сторінок літературного життя, осяяного генієм Куліша.

Особливості серії статей, яка з'явилася під час другого рівня осягнення творчості драматурга, полягали не стільки у відмові від попередніх оцінок в рецепції й інтерпретації, часто вимушених поступок заради публікації книг періоду 60-х і 70-х рр., у подоланні прямого і негласного встановлення меж дозволеного, які доводилося всіляко обходити й уникати, щоб бути почутою в інтелектуальному просторі, не скутому соцреалістичною кригою. І публікації Наталі Кузякіної таки значно вплинули на розвиток неупередженого, вільного літературознавства, спрямованого не на партійні приписи, а на воскресіння духовного спадку письменника за логікою художньої переконливості текстів, за їх естетичною цінністю, за новаторськими мистецькими відкриттями. І цей ретельний обробіток української наукової ниви прислужився добрим ґрунтом не тільки для власного удосконалення кулішезнавчих студій, як і вивчення усієї української драматургії, починаючи від Лесі Українки, але й для введення у літературознавчий обіг фактів про долю українки із прихованих архівів КДБ, що відкривають очі на процеси українізації/контрукраїнізації

та її трагічних наслідків, на потоптання національних талантів заради утопічної комуністичної ідеї та утворення новітньої імперії. І дослідниця, всупереч поступкам, була почута інтелектуалами, які цікавилися українською історією і культурою. Ще студентом почув і зрозумів духовну школу Н.Кузякіної Валерій Шевчук, який у листі до майбутньої дружини (від 9.IX–1963р.) писав: «Купив книжку Н.Кузякіної «Нариси з історії української радянської драматургії (1936–1960)». Там є цілий ряд прецікавих сторінок. Це та сама авторка, що написала книгу про Куліша М. Загалом книга *«витримана»*, але часто вона над цим так красномовно печеться і так натякає, що я дивуюся, як її не підрізали в певних місцях. В багатьох місцях вона надзвичайно чесна. А це в нас рідкість. Або чесний і дурний, або розумний і нечесний» (Курсив і підкреслення моє. – В.С.).

І це не поодинокий випадок сприйняття й високої оцінки дослідницької праці, але концептуальне зближення чесного служіння Слову і Науці про любов до Слова. Рідкісне сполучення чесності і розуму як принцип, яким вимірюється повнота і глибина аналізу без кон'юнктури і спрощень, притаманне дослідницькому таланту Наталі Кузякіної, було ознакою рівня критичної культури, що не піддавалася корозії часу, згідно з яким право на похвальне слово мали письменники-владці, письменники-високопосадовці. Тим часом Н.Б.Кузякіна служила науці, а не прислужувала чиновникам від літератури, а тому обирала як об'єкт дослідження письменників, які своєю творчістю маніфестували прорив України на рівень європеїзму.

І щоб не бути голослівним, слід навести приклад тієї пріоритетності напряму дослідження, яку надавала Наталя Кузякіна у вивченні драматургії Миколи Куліша і Володимира Винниченка, а не О. Корнійчука. І за це її в радянські часи переслідували, позбавляли роботи і виживали з України, але її безкомпромісний вибір був правильним, як показує історія питання і два витяги з документів, створених абсолютно незалежно один від одного, але химерно взаємопов'язаних.

Перший – фрагмент підвальної статті «З хибних позицій» Дмитра Шлапака, присвяченої другій книзі «Нарисів української радянської драматургії». Одним із аргументів розгромних інвектив автора значної за обсягом публікації є те, що «помилковість ідейно-естетичних позицій Н. Кузякіної, упередженість її суджень і оцінок виразно проступають при розгляді нею конкретної картини розвитку української драматургії в цілому і творчості окремих драматургів. Вона побіжно силкується розв'язати чи не весь комплекс питань драматургічної

творчості: конфліктність, жанри, стильові напрямки, традиції і новаторство тощо. Але загальна хибна концепція автора «Нарисів» не дає змоги вірно розібратися в цих питаннях... ратування за різноманітність творчих шкіл у драматургії обертається зухвалим прагненням розвінчати творчу манеру деяких провідних драматургів, передусім О. Корнійчука. Незаперечно, що високоідейна і художньо-майстерна драматургія О. Корнійчука – видатне явище... Драматургія О. Корнійчука не тільки правдиво змальовує корінні процеси радянської дійсності, відтворює прекрасні образи борців за соціалізм і комунізм, але й не раз сміливо передбачала нові шляхи в розвитку нашого суспільства. Між тим, Н. Кузякіна, вдаючись до різних маніпуляцій і догматичних розміркувань про окремі елементи художньої форми, повторюючи зади свавільно-естетської критики, силкується кинути тінь на оптимістичну атмосферу, життєву правдивість і художню самобутність ряду п'єс О. Корнійчука» [11, 2].

Така упереджена точка зору Д. Шлапака на літературознавчий підхід Наталі Кузякіної, звісно, на цьому не обривається, але легко, глибоко і несподівано спростовується у «Щоденнику» Володимира Винниченка. Щоб розібратися в істині, варто навести цитату з щоденникового запису 24 березня 1943 р.: «В радіо і в газетах пройшла звістка, що Корнійчук і його жінка одержали по Сталінській премії і по 100000 карбованців... Крім того, «Верховний Совет» (читай: Сталін) призначив Корнійчука (мабуть, самого, без жінки) на посаду заступника комісара закордонних справ СРСР. Отже, виникає натуральне питання в людей, які не знають ні Корнійчука, ні його жінки, ні його творів: за що саме людину так щедро оцінено? Може бути кілька можливостей: 1) великий літературний талант і великі політичні позадержавні здібності; 2) нелітературні політичні здібності і велике «подхалімство»; 3) великі літературні й політичні здібності й подхалімство; 4) малі літературні здібності й подхалімство індивідуальне; 5) подхалімство національне (вихваляння Москви й плазування перед національною силою). Можуть бути ще й інші комбінації, але головне таке питання напрошується: якщо Корнійчук національно свідомою людиною, якщо національні форми розвитку українського народу йому дорогі, якщо він твердо їх захищає, то, значить, Москва це цінує позитивно і так високо? Чи вона цінить якраз протилежні якості в Корнійчука і за це його нагороджує» [5, 86]. І далі 21 січня 1944 року В. Винниченко розвиває діалог з радіоспікерами, які коментують «історичну подію» в СРСР так: «На комісара закордонних

справ України призначено Корнійчука, автора п'єси «Богдан Хмельницький». Завдання для дітей молодшого віку: українець, якого Москва призначає міністром закордонних справ України, в якому дусі повинен був написати п'єсу «Богдан Хмельницький»? І навпаки: письменник, який написав п'єсу «Богдан Хмельницький», що дуже сподобалась Москві, який він повинен бути українець?» [5, 87].

Аж ніяк не домовляючись (адже щоденники В.Винниченка були закритою зоною, як і він сам, — політичний емігрант, який ще за життя диктатора написав роман «Слово за тобою, Сталіне»), відомий митець і літературознавець прийшли до однакових висновків щодо «генеральського» місця драмароба Олександра Корнійчука в українській літературі ХХ ст. Здавалось би, непередбачуваний і дивний збіг думок таких різних людей, як Наталя Кузякіна і Володимир Винниченко, одностайність їхніх оцінок і критеріїв, але абсолютно прогнозований з погляду вболівань за долю українського мистецтва і його достойного рівня, забезпеченого не партійними вказівками чи кон'юктурою, а талановитістю й естетичною досконалістю. І хіба такий збіг чи не найкраща похвала на адресу дослідниці, що не погрішила проти істини, поклавши своє життя на вивчення творчості Миколи Куліша і не побоюючись Корнійчукової розправи. У такій імпровізованій полеміці *pro* і *contra* О. Корнійчука як «найвидатнішого драматурга ХХ століття» позиція літературознавця Наталі Кузякіної виявилася аналогічною до думок Володимира Винниченка. І хіба це не промовистий факт, що в II половині ХХ віку вітчизняна наука виявила і добрий смак у виборі об'єктів дослідження, і точно окреслену гуманітарну ауру нації, осмислену через код культури, в її дзеркалі.

Своєю толерантністю й інтелігентністю, ерудицією, і духовною наповненістю, і щедрістю Наталя Борисівна належала до літературознавців-неокласиків: Миколи Зерова, Михайла Драй-Хмари, Освальда Бургардта, Павла Филиповича, Максима Рильського... Тому її наукова продукція не лише тяжіла до цієї питомої школи філологічної науки, але й репрезентуючих україністику талановитих досліджень Олександра Білецького й Леоніда Новиченка, Івана Світличного і Леоніда Коваленка, Івана Денисюка і Василя Фашенка, Миколи Жулинського і Віталія Дончика, Михайлини Коцюбинської і Михайла Яценка, Ніни Крутікової і Михайла Наєнка, Ієремії Айзенштока й Олександра Дея, Ігоря Дзевєріна і Юрія Барабаша, Ростислава Міщука і Миколи Ільницького, Романа Гром'яка — власне, до всіх пріоритетних напрямків і їх творчих ініціатив, що з'явилися

на видноколі літературознавства II половини XX віку. Від неокласиків до науковців-шістдесятників і тих, хто підхопив їх ідеї, пролягла лінія, яка визначає піднесення ерудиції, оволодіння новою методологією, культу освіченості не лише в одній вузькій галузі знання, а студійну зосередженість на системності у підході до витворів мистецтва і парадигмальних законів його розвитку, з одного боку, і мікроаналізі поетики, – з другого. Спрацьовував ключ, який у сонеті «Самоозначення» Микола Зеров застосував для аналізу неокласичного напряму і власного поетичного кредо, сформулювавши його в декількох рядках: «Ми – тугі бібліофаги, і мудрість наша – шафа книжкова», маючи на увазі, що «пожирання книг» – єдино можливий спосіб інтерпретації і розуміння тексту, як і літературного процесу в цілому, всіх тих іманентних законів, йому властивих, і змін, які в ньому відбуваються.

Саме ці принципи літературознавчої праці були органічно засвоєні Наталею Кузякіною поруч із серйозним заглибленням у лінгвістичні студії, щоб якомога яскравіше і повноцінніше викласти результати своїх досліджень на рівні вербального вираження, точності і краси словесного оформлення діалектики думок, що репрезентували пошук істини, відкривали глибини сугестивного впливу справжньої літератури на читача, онтологічні якості мистецтва, філософські й морально-етичні універсали, як невидимі причали духовності, за Ліною Костенко. Саме тому є ряд суджень і посилянь на праці Наталі Кузякіної у дослідженнях багатьох учених. Все, що робила дослідниця, носило печать фундаментальності, заглиблення в теоретичні аспекти, що органічно узгоджувалися з прискіпливим мікроаналізом і виваженою текстуальною роботою, з широкою інтерпретаційною палітрою. Це робить праці Н.Б.Кузякіної воістину проблемними, відкриттями в сфері пізнання змісту і форми мистецьких явищ. Приваблює в її досвіді науковця взаємопроникнення філософсько-літературознавчих начал і лінгвістичної залюбленості в слово як першоелемент художнього тексту, його вічної краси. Саме тому авторитет ученого був і є непересічним у галузі специфіки драматургії, персоналій митців XX ст. і феноменологічного вивчення класиків української літератури, аспектів поетики (загальної, функціональної й індивідуальної), питань стилю і дискурсивних манер, досліджень у сфері діалогічності літератури, взаємодії життєвої і художньої правди. Отже, наукові постулати вченого служать не лише практиці навчання філології, але й письменникам, які дослухалися раніше (за

життя професора) і нині та й робитимуть це пізніше до поважного голосу дослідниці, що резонує в її книгах і питомих студіях.

Піднесення кулішезнавства на вищий рівень сталося завдяки перепрочитанню п'єс, глибшому проникненню у підтекст, детальному вивченню специфіки літературного життя 20–30-х рр. і участі драматурга у Гарті, Урбіно, ВАПЛІТЕ, його співпраці з видатним режисером Лесем Курбасом. Та головне – це розуміння того, що не все відомо про сутність культурного розвитку за часів Розстріляного Відродження. Бо більша частка фактів і матеріалів про дух епохи і долю кожного з митців, що її представляли, була захована в архівах КДБ і малодоступних сховищах. І щоб вибудувати аргументовану концепцію того, як нищилися паростки національного й інтелектуального відродження, Наталя Кузякіна почала інтенсивно працювати в архівах, виносячи на світ Божий унікальні факти, що прояснювали не тільки причини і наслідки штучних голодоморів 1921–1923 і 32–33 років, спрямованих на Україну, на тотальне загублення її творчого й інтелектуального ядра, трагічний вплив ідеологічних фальшивок на одурманення громадськості і ревізування народних інституцій. У першу чергу це були приголомшливі свідчення цілеспрямованого руйнування духовних цінностей, культурної деградації, якими оперувала радянська влада. Невідомі факти відкривалися дослідниці і під час неодноразового відвідання Соловків, опрацювання архівів СЛОНу, газет і доступних в'язням засобів масової інформації, спогадів учасників цієї трагічної епопеї, надрукованих переважно у закордонних виданнях.

Унаслідок цієї величезної і трудної для серця і розуму роботи було встановлено не лише час і місце загибелі найкращих українських письменників; створено ряд навчальних кінофільмів «Моя адреса – Соловки»; опубліковано книжку «Архівні сторінки...», складену із серії вражаючих документів, зокрема заяви Куліша Єжову, що була не тільки чесною сповіддю перед потомками, але й доказом опору системі знецінення людини, здійсненого м'ятежним талантом на останній межі загибелі геніального покоління патріотів України. Це дало змогу з доказами в руках доводити злочинність політики геноциду і денационалізації українства, запровадженої більшовизмом. Недарма у передмові «Від автора-укладача» до книги «Архівні сторінки...» Наталя Кузякіна вмотивувала значущість архівних знахідок не тільки для переоцінки культурних процесів ХХ ст., але й для здобуття життєвих уроків: «Кулиш в «Заявлении» пришел к выводу: роковая страсть к сочинительству – первопричина его житейских

бед, а то, что он писал по-украински, т.е. был националистом в глазах центральной власти, – решающее гибельное обстоятельство. В чем был мой национализм? – спрашивает он. И отвечает: **в языке. Дикая, по для советской идеологии нормальная подмена понятий: национальное становится националистическим.**

Надо заметить, что в кругу извращенных понятий о национальном и националистическом многие живут и по сегодняшний день.

Может быть и поэтому погружение в мир прошлого будет полезным. История учит, повторяла Леся Украинка, что она ничему не учит. Но человек, к сожалению, непредсказуемый ученик. Временами упрямый и нерадивый, не внемлющий голосу разума и призывам добросердечия. Похоже, что тогда мадам История берет в руки розги».*

За долею Миколи Куліша дослідниця бачила трагедію цілого народу України і мала змогу написати про це відкрито в «Архівних сторінках»: **«За годы советской власти не один всеуничтожающий исторический каток прошелся по Украине не один раз.** В результате этого абсолютное большинство частных архивов погибло. То, что появляется теперь в публикациях – лишь крохи сравнительно с богатством эпохи, когда телефон был еще признаком роскоши, и люди доверчиво открывались в письмах.

Грозное время перешерстило и государственные хранилища. Здесь размер потерь невозможно даже представить. Можно только догадываться, сколько бесценных документов превратилось в пепел, оседавший летом 1941 над центром Киева и других городов.

Нравственная картина жизни Украины во всех ее социальных и национальных прослойках во многом закрыта. Вот почему так дороги любые архивные находки, в которых мы слышим живые человеческие голоса» [1, 12].

Саме тому, прислухаючись і до живих людських голосів, і до голосів історії, Наталя Кузякіна за короткий відрізок часу, що припав на другий період її кулішезнавчих студій, відкрила безцінні архівні документи, проникла в їх суть і донесла до широкого загалу: через те свої знахідки про українську літературу в сховищах КДБ вона публікувала в найрізноманітніших газетах – переважно російських, щоб більш Україні та її синів дійшов і до малоросів, і до кондових шовіністів.

² До збірки «Архівні сторінки», окрім літературних портретів Миколи Хвильового, написаних Іваном Дніпровським, увійшли стенограма зустрічі Сталіна з українськими письменниками, коментар Н.Кузякіної «Голос из подвала» до «Заяви» М.Куліша Єжову. Оскільки ці документи подаються мовою оригіналу (російською), то й від «Автора-составителя» написано відповідно.

Але головна заслуга полягала в тому, що дослідниця здійснила вдалий вихід української теми на світову арену. У світ вийшла 1995 року книга «Theatre in the Solovki PRISON CAMP» у знаменитому англійському видавництві «Русский театральный архив», яка 2009 була видрукувана в Санкт-Петербурзі з післямовою сина Бориса мовою оригіналу під назвою «Театр на Соловках. 1923–1937» (вид-во «Дмитрий Буланин»). Чи багато таких прикладів виходу українського Слова і трагедії покоління Розстріляного Відродження, правди про соловецький концтабір, де було знищено цвіт національної культури, – виходу за межі – в світовій практиці, не говорячи вже про нашу історію? Мабуть, лише одиниці. І мало хто, не гонячись за регаліями, міг би з власної волі і власним коштом їздити на Соловки, збирати скупі розповіді тих, хто вибрався живим з лабет радянського концтабору, факт до факту складаючи мозаїчну картину життя української інтелігенції за колючим дротом. Навряд чи хто б наважився заночувати в камері-спеціолаторі, де мучився Микола Куліш більше двох років, щоб через власне серце пропустити фантазмагоричні відчуття письменника і достовірно, на рівні психологічного роману передати страждання геніального письменника, позбавленого елементарного спілкування, відлученого від найголовнішого, на що було запрограмовано його покликання, – творчості. На підґрунті ретельного вивчення скупі соловецької періодики, не знищених офіційних документів про соловецькі «правила» і долі окремих людей (зокрема, про жінок на Соловках) з'явилися такі унікальні і фундаментальні за фактажем праці (документ → реставрація психології діячів української культури на останній межі → дослідження внутрішнього світу → аналіз листування → синтез спостережень про особливості творчості → доля цілої України в ХХ ст.), як насичені боєм статті «Несподіваний сюжет: із слідчої справи Миколи Куліша», «За соловецьким пределом», «Ув'язнений за суворою ізоляцією...: з роздумів над долею Миколи Куліша», «Микола Куліш: фрагмент неопублікованої книги», «Щедре літо Миколи Куліша», «За соловецькою межею: листи М.Зерова, М.Куліша, Г.Епіка, В.Підмогильного (тридцять років)». Правдивість, яку найбільше цінувала дослідниця в творчості драматурга, була характеристичною рисою її публікацій, що мали талановите продовження у підсумковій книзі «Життєпис Миколи Куліша», що вийшла під назвою «Траєкторії долі» (Київ: Темпора, 2010. – 640 с.) і буде, безперечно, востребуваною і прочитаною в Україні та за її межами поколінням тих, хто, як і Куліш, «не желал возвращения

України назад, в історическе небытие (до гасла «единой, неделимой»), в состояние подкормки для других культур» [6, 127]? Та й зараз чи є кращі книги, ніж «Драматург Микола Куліш», «П'єси Миколи Куліша» і «Траєкторії долі»? Без перебільшення – високе місце драматурга в історії української культури захищене авторитетом і системною працею Н.Б.Кузякіної. Хоч тут Кулішеві поталанило!.. Бо глибоке проникнення в специфіку його творчості, повернення Україні його письменницької й людської долі в контексті сучасних і попередніх здобутків культури – безпрецедентне за широтою і уваженістю аналізу й синтезу. Та постать Миколи Куліша виглядала б одинокою без контексту української літератури ХХ ст. і попередніх епох, без залучення знань із зарубіжної драматургії, експериментів у сфері естонського, латвійського, грузинського, литовського, російського театрів і загальних процесів поступу мистецтва, типологічних сходжень і розбіжностей його визначаючих. Через те феномен українського драматурга було пропущено через рентген універсального знання про культуру творчості і неординарність таланту.

Окремою графою у кулішезнавстві записано одеський контекст письменника. Про це фундаментальна стаття «Микола Куліш в Одесі», в якій топос причорноморського міста зі своєрідністю культурного ландшафту окреслено так чітко, що дослідники одеси ки навряд чи обійдуть цю публікацію з головною ідеєю виразності української складової в непересічному обличчі мегаполісу. Тут є така достеменність описів європейської за стилем забудови архітектури, багатонаціональної за звучанням мов культури, за специфікою поведінки степовика-українця, що звук до широких просторів і волі, до згуків стихії моря, що витворили галерею національних типів і передусім характерників. Досліджуючи одеський період життя і творчості Миколи Куліша, авторка ряду статей з одеси ки не проминула ролі Одеського (Новоросійського) (тепер – національного) університету у долі письменника, який став студентом історико-філологічного факультету напередодні І світової війни. Головний корпус на Дворянській, за описом Н.Кузякіною його старовинного вестибюлю з мармуровими сходами й старовинним годинником, справляє враження величного храму науки, в історію якого вписав свою сторінку і Микола Куліш.

Діапазон українознавчих студій професора Кузякіної був вельми широкий і так само сконцентрований навколо імен і постатей літературного процесу, що найповніше виражали оригінальність духовності народу. Прикметною пріоритетністю позначена творчість Лесі

Українки в україністичному доробку Н.Б. Кузякіної. У студіюванні поетичного театру, в оприлюдненні результатів дослідження авторка монографій «Леся Українка и Александр Блок» і «Украинская драматургия начала XX века. Пути обновления (на материале драм Леси Украинки)» спеціально пішла шляхом компаративістики і написала їх російською мовою задля того, щоб міг прочитати і русист, і зарубіжник, усвідомивши висновок про світовий рівень української літератури і талановитих пошуків митців у поезиці. Науковим відкриттям стала монографія «Драматург Иван Кочерга. Життя. П'єси. Вистави» і цикл статей про творчість неголосного, але плодovitого й оригінального драматурга і театрального критика.

Отже, україністика була природженою працею Наталі Кузякіної. Через те вона так багато встигла зробити в цій галузі знань, при цьому продукувала чимало оригінальних ідей не тільки щодо творчості репрезентантів української культури ХХ ст., але й тих мистецьких процесів, що характеризували їх специфіку як з погляду закономірностей історичного розвитку, естетичних досягнень, так і з точки зору національної своєрідності. Та наукові праці дослідниці не були «сухарним проізводством», як для Миколи Зерова його витончені сонети. Чи не всі неупереджені критики її творчості (навіть ті, що були її ідеологічними опонентами) помічали стилістичну вишуканість її наукового дискурсу, що межував з художнім письмом. Через те блискуче викладені ідеї і концептуальне бачення творчості письменників, які були героями її українознавчих розвідок, ставали набутком (і мусять продовжувати ставати, бо дані праці треба републікувати, вилучаючи з журналів, збірників і газет, щоб не залишилися мертвим капіталом) не тільки інтелектуально налаштованих читачів, але усіх залюблених в українське слово, в культуру українського народу. Бо свіжі думки і дослідницька логіка гармонійно сполучалися з бездоганим словесним оформленням. Своїм прозорим і ясним науковим стилем, без захаращення терміновжитку, культурою мовної палітри, серед яких думкам було просторо, Наталя Кузякіна різко відрізнялася від багатьох літературознавців другої половини ХХ ст. і навіть від деяких сучасних авторів монографій, статей, рецензій. Їй вдалося поєднати високу культуру мислення, зумовлену начитаністю; працездатністю, успадкованою від батька, з культурою наукового вислову, його афористичністю і легкістю фрази, що западають у душу. Таким чином універсальність її знання об'єкта і предмета дослідження ставали набутком інших, досягнувши ста-

тусу класики літературознавчого аналізу проблем драматургії і театру і найпоказовіших для її розвитку імен і практики письменників. І цьому навчилася Н.Б.Кузякіна у своїх улюблених митців і вчених з різних країн.

Як видно, пізнання Н.Кузякіною ваговитості творчої постаті Куліша й оцінка тієї втрати, яку зазнали і література, і театр, коли він загинув, не припинялося ні на хвилину. Тому енергія примноження знань посилювала резонанс кулішезнавчих студій, які відкривали все нові аспекти його творчої багатогранності й актуальності. Відлунює у її праці і біль через те, що «надії 60-х років на відродження театрального життя й активне повернення Кулішевих творів – *вже як класичних* – у щоденний репертуар театрів України не справдилась, і ми знову можемо поставити питання – чому? Інерція чиновництва? Потайна протидія театральних «вождів» – Корнійчука та іже з ними, чії давні маклери у критиці існують і по сьогодні» [7, 13] (Підкреслення мос. – В.С.). У художньо-літературний і сценічний дискурси п'єс Миколи Куліша дослідниця вжила настільки міцно, що оперувала його виразами органічно і посутньо – так, що вони ставали крилатими фразами, асоціативно пов'язаними з ладом мислення і мовлення драматурга. Наприклад, семантично навантажене лаконічне формулювання «давні маклери у критиці існують і по сьогодні» відкриває глибинний підтекст, пов'язаний з останньою драмою Миколи Куліша «Маклена Граса», а через її героя – маклера Зброжека – на глибинний підтекст про гендлювання усім – аж до смерті включно. І це не поодинокий приклад унікального взаєморозуміння між художником Слова і його інтерпретатором, знавцем творчості і життя, посилене бажанням якнайточніше і найвиразніше їх представити не тільки історикам української літератури, але й широкому загалу, щоб було чим пишатися у вітчизняній культурі. Отже, публікації Наталі Кузякіної насичені гносеологічними й аксіологічними знаннями. Вони сповнені патріотичного сенсу в пізнанні і популяризації долі українства в ХХ ст. і попередніх культурно-стилістичних епох. Її праці як той болочий нерв, що не дає заспокоїтися над сторінками забороненої раніше національної історії. Занурившись у недоступні раніше архіви і розкриваючи механізм дії пекельної машини, що знищувала інтелектуальну еліту, дослідниця завжди бачила живу людську душу героїв своїх наукових розмислів. Чи то були українські митці, чи російські письменники Олександр Блок і Михайло Булгаков, чи естонські, литовські, грузинські діячі культури... Тим більше, що факти з їх життєвих і суспільних

перипетій, що ставали літературознавчими сюжетами праць науковця, бралися з першоджерел. І вони давали підстави концептуально і глибоко їх осмислювати, створюючи густу текстуру викладу. У Наталі Кузякіної не було пустопорожніх фраз, «бомбастики», як любила вона повторювати вираз Івана Франка. Кожна думка, вплетена у тканину літературознавчої нарації, була філософськи оснащена, просякнута часто-густо гіркою іронією. Так, фільм «Пастка» починається словами Наталі Кузякіної: «Химерна річ – прогрес. Коли будувались Соловки, був винайдений пристрій, щоб полегшити працю будівельників, а за Сталіна тутешні в'язні дістали назву «временно осполняющий обязанности лошади». Людське життя тут було нічого не варте» [9].

До наукової творчості професора Кузякіної слід прикласти максимум Сковороди: «Якийсь із мудреців на запитання, **що таке мудрість**, відповів – **бути собі союзником і собі рівним**» (Підкреслення моє. – В.С.). Так, окрім цієї мудрості, дослідниця мала за вірних та рівних союзників ще й найкращих письменників України та Європи і робила все можливе, щоб їх пізнав світ. Рецепт із Сковороди, як роз'яснював Валерій Шевчук, «... означало: увійти в кругову оборону щодо світу, який нещадно супроти тебе почав виступати» [10, 129].

Наталя Борисівна добре володіла законами діалектики накопичення і передачі інформації. Спираючись на біблійну притчу про хліби, які роздавав Ісус Христос, Леонід Плющ «У карнавалі історії» міркував про сутність цієї глибокої суперечності, що відбиває діалектику природи і суспільства, «як можна було нагодувати декількома хлібами тисячі людей (при цьому ще й багато залишилося). Кричуще порушення законів збереження. Я прийшов до висновку, – пише Леонід Плющ, – що треба шукати в природі явище, стосовно якого закони збереження не діють. І таке явище знайти нескладно. Це інформація. Коли професор читає студентам лекцію, то вони здобувають нову інформацію, а він її не втрачає (насправді я тут спрощую ситуацію, але, здається, в цілому це правильно передає парадокс інформації)» [8, 78].

І в цьому проходженні шляхом наукового пошуку як власного буття *Наталя Кузякіна ще замолоду усвідомила зв'язок між естетикою і моральною філософією*. «Мова про те, що М.Бахтін називає світом людської дії, «світом події», «світом вчинку». Провідна етична категорія – «відповідальність»; своєрідна її конкретизація – уведений М.Бахтіним **образ-поняття «не-алібі у бутті»: людина не має морального права на «алібі», на відхилення від тієї єдиної**

відповідальності, якою є реалізація його єдиного неповторного «місця» у бутті, від неповторимого «чину», яким мусить стати все його життя (пор. древню притчу про талант, заритий у землю, як про моральний злочин)» [4, 80]. (Підкреслення і курсив мій. – В.С.). Свій талант Наталя Кузякіна, керуючись максимою, що йде з біблійних часів, не закопала, а огранила, як коштовний камінь, упродовж свого творчого злету, що тривав протягом життя.

Наталя Кузякіна могла б своє розуміння відповідальності перед україністикою – в широкому спектрі власних зацікавлень нею – сформулювати афоризмом Михайла Бахтіна: «За те, що я пережив і зрозумів у мистецтві, я повинен відповідати своїм життям...» [2, 7]. Власне, цим була зумовлена логіка всього життя Наталі Борисівни, її головна пристрасть дослідника й інтерпретатора нагальних і болючих, ключових і актуальних тем україністики, пов'язаних з історією і теорією літератури ХХ століття і класичного періоду. «Світом вчинку» професора Кузякіної Н.Б. була неухильна відповідальність за все, що вона писала і публікувала як науковець, що вона викладала у вузівських академічних лекціях, які ідеї висувала і обґрунтовувала на засіданнях Вчених рад, членом яких була; у кафедральній – офіційній і неофіційній – роботі, в індивідуальній співпраці зі студентами – дипломниками і недипломниками, – аспірантами і колегами, вміючи використати можливості і «не-алібі» кожного, надихаючи своїм прикладом на творче розкриття, на бажання «своїм життям до себе дорівнятись» (Леся Українка). Своєю буденною практикою, доведеною до рівня святкової, професор Кузякіна Н.Б. була «Людиною року» стільки разів, скільки років пропрацювала у різних вузах, змінюючи ролі – студентка, аспірантка, викладач, доцент, рецензент, професор, член Спілки письменників, – але не змінюючи своїх принципів у ставленні до інтелектуальної праці своєї, у ставленні до інтелектів інших.

Отже, надійний і світлий розум професора ніколи не стояв на місці, не був у стані нерухомості, а був мобільним інструментом наукової теорії і практики, доскіпливих і фундаментальних студій україністики як самостійної і питомої галузі філології, що матимуть довге життя і непересічну творчу поживу для новобранців, що звертатимуться до цього потужного джерела, – нових поколінь літературознавців і маститих учених, що виробили чи виробляють свої форми «не-алібі» у науці і житті. Ще раз пошлемося на авторитет Михайла Бахтіна для характеристики творчого кредо професора Кузякіної:

«Кажда́я мысль моя́ с ее содержанием есть мой индивидуально-ответственный поступок, один из поступков, из которых складывается вся моя́ единственная жизнь как сплошное поступление, ибо вся жизнь в целом может быть рассмотрена как некоторый сложный поступок: я поступаю́ всею своею жизнью, каждый отдельный акт и переживание есть момент моей жизни-поступления. Эта мысль, как поступок, цельна: и смысловое содержание ее, и факт ее наличности в моем действительном сознании единственного человека, совершенно определенного и в определенное время, и в определенных условиях, т.е. вся конкретная историчность ее свершения, оба эти момента, и смысловой и индивидуально-исторический (фактический), едины и нераздельны в оценке ее как моего ответственного поступка. Но можно взять отвлеченно ее содержательно-смысловой момент, т.е. мысль как общезначимое суждение. Для этой смысловой стороны совершенно безразлична индивидуально-историческая сторона: автор, время, условия и нравственное единство его жизни — это общезначимое суждение относится к теоретическому единству соответствующей теоретической области, и место в этом единстве совершенно исчерпывающе определяет его значимость. Оценка мысли как индивидуального поступка учитывает и включает в себя момент теоретической значимости мысли-суждения полностью; оценка значимости суждения — необходимый момент в составе поступка, хотя его еще не исчерпывающий. Но для теоретической значимости суждения совершенно безразличен момент индивидуально-исторический, превращение суждения в ответственный поступок автора его. Меня, действительно мыслящего и ответственного за акт моего мышления, нет в теоретически значимом суждении. Значимое теоретически суждение во всех своих моментах непроницаемо для моей индивидуально-ответственной активности. Какие бы моменты мы ни различали в теоретически значимом суждении: форму (категории синтеза) и содержание (материю, опытную и чувственную данность), предмет и содержание, значимость всех этих моментов совершенно непроницаемы для момента индивидуального акта — поступка мыслящего» [3, 83-84].

Наталя Кузякіна надбала багато благородних суджень-учинків, шляхетних думок і книжок. Через те життя її справдилось в системі практичної і теоретичної гуманітаристики. І саме досягнення в українській філології визначили особливий формат її креативної особистості, важливої в контексті вітчизняної науки, у продовженні

традицій школи Івана Франка, Олександра Білецького, Володимира Перетца та ін. Це була енергійна людина, наділена високою харизматичністю, людина артистичного жесту, гострого слова, яка створювала науку як щасливу і радісну справу. Вона жила україністикою, працювала для Науки, творила її. Пам'ять про неї залишається. Учні чи однодумці слідують її звершеним чи тільки мимохідь кинутим ідеям і думкам, завжди масштабним, несподіваним. Розвивають і будуть їх розвивати. Це і є пам'ять про Наталю Борисівну. І саме своєю працею вона створила найкращий скарб – корону свого доброго імені (як сказала б Марія Матіос), що є аналогом високої поліції в науці.

Примітки

1. Архівні сторінки. – К.: Національна асоціація українознавців, 1992. – С.12.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – С.7.
3. Бахтин М.М. К философии поступка // Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1984-1985. – М.: Наука, 1986. – С.83-84.
4. Бочаров С.Г. Бахтин М.М. // Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1984-1985. – М.: Наука, 1986. – С.80.
5. Винниченко Володимир. Щоденники (1938-1945) // Слово і Час. – 2000. – №10. – С.86.
6. Кузякіна Н.Б. От автора-составителя // Архівні сторінки... – К.: Національна асоціація українців, 1992. – 127 с.
7. Кузякіна Н.Б. Щедре літо Миколи Куліша // Український театр. – 1992. – №6. – С.13.
8. Плющ Леонід. Вибране. У карнавалі історії. Свідчення. – К.: Факт, 2002. – С.78
9. Серія фільмів «Моя адреса – Соловки». Автор сценаріїв Н.Б. Кузякіна, кінорежисер Л.А. Анічкін. – 1999 – 1992.
10. Шевчук Валерій. На березі часу. Мій Житомир. Власний кореспондент // Кур'єр Кривбасу. – 2006. – № 9. – С.129.
11. Шлапак Дмитро. З хибних позицій // Радянська культура. – 1964. – 15 березня (№21). – С.2.